

УДК 811.161.2'42

Н. В. Вдовиченко,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри прикладної лінгвістики філологічного факультету

Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова,

Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна,

тел.: 048680562,

vdovichenkonata2010@mail.ru

МЕТАФОРА РЕЧОВИНИ ЯК СПОСІБ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ *ГРІХА* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті розглянуто специфіку метафор, які репрезентують концепт ГРІХ в українській мовній картині світу. Описано роль сфери „речовини” як джерела метафоричного осмислення гріха. Визначено особливості кожного виду

речовини, її прототипічні ознаки, з'ясовано підстави, які дозволяють зіставити цю речовину з гріхом. Матеріалом дослідження послуговували українські фразеологізми, паремії та тексти сучасної української прози.

Ключові слова: концептуальна метафора, концепт, когнітивна модель, фрейм, концептуалізація, українська мовна картина світу, гріх.

З'єднувальною ланкою у взаємозв'язках мови з позалінгвальною дійсністю виступає концепт культури як динамічний культурний конструкт людської свідомості, що фіксує знання й уявлення про певний фрагмент дійсності в національній мовній картині світу та знаходить об'єктивізацію у вербальних одиницях.

У когнітивній лінгвістиці аналіз концептів тісно пов'язаний з аналізом концептуальних метафор, який ґрунтується на теорії Дж. Лакоффа і М. Джонсона [6]. На думку лінгвістів-когнітологів, концептуальна метафора є особливим способом мислення про світ, в основі якого лежить взаємодія двох структур знань – когнітивної структури „джерела” (source domains) і когнітивної структури „мішені” (target domain) [6, с. 9]; в іншій термінології – донорської і реципієнтної зони (donor domain and recipient domain) [9]. Процес метафоризації відбувається за рахунок використання буквального значення вислову й супровідних йому асоціацій. Схема зв'язку, яка формується між поняттєвими сферами, називається метафоричною моделлю.

Мета нашого дослідження – з'ясувати роль речовинної метафори у репрезентації концепту ГРІХ, який є одним з „ключових” в українській мовній картині світу [2, с. 24]. Поставлена мета передбачає необхідність вирішення таких завдань: визначення фреймів, що належать до метафоричної моделі ГРІХ → РЕЧОВИНА; виявлення речовинних ознак у структурі морально-етичного концепту ГРІХ, на основі яких виділяємо зазначену когнітивну модель.

Закріплені в мові наївні уявлення про ГРІХ, які відображають ціннісні орієнтири в межах української культури та детермінують моральну свідомість носіїв української мови, визначають актуальність цієї статті. Концепт ГРІХ як факт загальнонаціонального ментального простору в українському мовознавстві досліджували Н. В. Вдовиченко, В. І. Кононенко, Т. В. Радзівська, А. М. Сірант та ін. Без-

посереднім об'єктом нашого аналізу у цій статті стала метафора з вихідною субсферою “речовини”, яка не одержала належного висвітлення у вищезазначених працях.

У результаті аналізу матеріалу, одержаного з пареміологічних збірників „Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. Марковича і других. Спорудив М. Номис” (СПб., 1864), „Галицько-руські народні приповідки” (Львів, 1901–1905) та художніх творів сучасної української прози, у складі досліджуваної метафоричної моделі було виявлено шість фреймів, що підтверджують факт існування безпосереднього зв'язку між вербальним втіленням абстрактного імені та речовинного світу.

1. Фрейм БРУД. Бруд – „те, що робить що-небудь нечистим; грязь, болото, сміття, різні покидьки” [СУМ, т. 1, с. 240]. Бруд – це атрибут хаосу, безформеного стану, позбавленого будь-якого конкретного образу. Його антипод – чистота, яка є ознакою порядку, атрибутом космосу як впорядкованої структури [3, с. 52]. Основні ознаки бруду – зайве, непотрібне, те, що позбавлене будь-якої цінності. Усе те, що характеризується брудом, застоєм, грязьким місцем, пов'язано з відсутністю живої діяльності і метафорично представлено у текстах письменників як процес „загрузнення” у гріхах: *Дати час, допоки люди так **погрузнуть** у гріхах своїх, що змушені будуть волати до небес денно і нічно* (Л. Іванченко).

Природне прагнення людини до чистоти репрезентує метафора ‘змити гріхи’. Засобом для змивання будь-якого бруду насамперед є вода, яка має реальні очищувальні властивості: *Він сам закрів на плиті два казани води <...>, лазом переніс до землянки-стайні і тут у дерев'яних ночвах змив із себе всі гріхи* (В. Шкляр). Для відокремлення потрібного від непотрібного у господарстві використовуються сито й решето. За давніми повір'ями, ці предмети мають силу оберега від злих духів, відділяють добро від зла. Метафора, уподібнюючи гріх непотребу, сміттю, яке просіюється крізь решето, означає його несприйняття, необхідність очищення шляхом покути: *А як вернувся, то навчився жити сам, пропускаючи через решето дрібні гріхи, свої і чужі, лишаючи на покуту – значні* (Г. Пагутяк). Очищен-

ня від гріха пов'язано з позитивними змінами й настроями: *На Бого-явленський празник стріляють – очищення од гріха миру ізвіщають* (М. Номис). Віддієслівний іменник *очищення* належить до архаїзованої лексики, стилістичний потенціал якого тяжіє до поетичності та урочистості, що підкреслює важливість моменту. Очищення від гріха в православній свідомості пов'язано з подією хрещення Ісуса Христа в ріці Йордан, під час якої Христос об'являє себе людям Месією й Спасителем від гріха. Отже, образна складова концепту ГРІХ як бруду закоринена у біблійній традиції.

Як засіб для очищення від гріха використовується також кров: *Я повинен кров'ю змити свій гріх* (Л. Копань). У багатьох культурах кров є символом життя та божественної енергії. Дитячою кров'ю (так давні слов'яни називали дощ) зцілювали сліпих і німих, повертали до життя закам'янілих героїв. Східні слов'яни вірили, що кров убитого кабана є оберегом від нечистої сили, нею, зазвичай, бризкали вогонь [1, с. 462]. У християнстві пролита кров Ісуса Христа вважається наділеною силою спасіння (пошук чаші Святого Грааля, в яку стікала кров Христа, обряд причастя).

2. Фрейм ЇЖА. При репрезентації ГРІХА метафоричне переосмислення одержали лексичні одиниці, які є найменуванням якості, властивості їжі або питва, що відчувається під час їх вживання (*смак, солодкий*), споживної солодкої та масної їжі (*мед, скором*), назвами соматизмів (*рот, губи*) та фізіологічних дій, пов'язаних зі споживанням їжі (*кусати, лизати*). Зближення концептів ГРІХ та ЇЖА насамперед відбувається на основі оцінки смакових відчуттів людини: *Кілько смаку, тільки й гріху* (М. Номис); *Не скільки смаку, тільки більш гріху* (М. Номис); *В чім не маєш смаку, не маєш і гріху* (М. Номис). Оznака смаку найчастіше реалізується за допомогою перцептивного емпіричного прикметника *солодкий* та прислівника *солодко*, що розходиться з біблійним оцінним прототипом гріха: *Ще мені подобається дивитися на святих отців і фантазувати, грішать вони чи ні, а якщо грішать, то який гріх для них найсолодший?* (Л. Денисенко); *Солодко грішити, гірко покутувати* (І. Франко). На основі смакових відчуттів (сенсорно) перенесено інформацію, істинно пропозиційну для кон-

цепту ЇЖА, репрезентованого лексемою *мед*, у прислів'ї: *З бабами грішити, як меду лизати* (І. Франко). Прототипічною властивістю меду є його солодкий смак. Однак, ми згодні з думкою В. Кононенка, що у випадку актуалізації позитивної оцінності концепту ГРІХ його базова негація все-таки зберігається у вигляді „колективного підсвідомого” [5, с. 149]. У низці прислів'їв факт здійснення гріха уподібнюється процесу споживання їжі, який є звичною, буденною дією: *Йому грішити, як хліба вкусити* (І. Франко). В окремих контекстах гріх постає шкідливим для здоров'я продуктом, якого слід уникати: *Хоч, мовить, гріха вкушу, а свого не облишу* (М. Номис). Когнітивний процес аналогового осмислення гріха як їжі в останньому фрагменті виражає складнопідрядне допустове речення, перша частина якого містить не лише протиставлення тій дії, про яку йдеться в другій, а й вказує на те, всупереч чому відбувається дія. Метафора репрезентує духовне випробування людини, а гріх асоціюється з яблуком – символом забороненого плоду. Невід'ємною частиною життя християнина є піст як засіб духовного вдосконалення, очищення *тіла* і *душі*. *Піст* передбачає строге утримання від скоромної їжі в певні періоди, установлені церковнослужителями. Квантитативна модель *скільки* <...>, *стільки* <...> вказує на кількісну залежність гріху від спожитої м'ясної або молочної їжі, яку репрезентує лексема *скором*: *Скільки скорому, стільки й гріха* (М. Номис). Метафори, що опосередковують асоціації, співвідносні з концептом ЇЖА, часто виражаються прийменниково-відмінковими сполученнями з *рота* та з *губи*: *Гріх іде не в рот, а з рота* (*Не йде гріх до рота, але з рота виходить*) (І. Франко), *Гріх не йде в губу, та з губи* (М. Номис). Внутрішня форма лексем *рот* і *губи* свідчить, що основна прототипічна ознака цих соматизмів пов'язана з прийомом їжі. Етимологи назву *рот* мотивують псл. *ryti ‘рити’, що буквально означає “розриваючи, викопуючи, добувати їжу” (про тварин та птахів) [ЕСУМ, т. 5, с. 127]. Українське слово *губа* у пол. *gęba* означає ‘обличчя, рот’, у чес., слц. *huba* ‘морда, рот’, схв. *gŭba* ‘морда, рило’ [ЕСУМ, т. 1, с. 610].

3. Фрейм ВОДА. Вода є одним з першоелементів всесвіту, джерелом всіх форм життя на землі, „жіночим символом потенції, позбав-

леної форми” [8]. Разом з тим, вода є елементом, який розчиняє і знищує, символом несвідомого, первісного Хаосу, безодні, яка поглинає все. Основні властивості води – безмірність, таємничість і глибина. Метафоричного значення при характеристиці гріха набуває лексема *потонути*, значення якої пов’язане з руйнівним началом води: *Праведник рано гине в праведності своїй, нечестивець же живе сито і довго, утопаючи в своїх гріхах* (Р. Іванченко). Дієприслівник *утопаючи* виступає в ролі другого метафоризованого предиката, що позначає фізичний рух, спрямований вниз, і перебуває у двосторонньому координаційному зв’язку з іменником *нечестивець* (синонім до слова *грішник*). Створюється стилістичний парадокс за принципом семантичної несумісності між дієсловом та дієприслівником: живе, утопаючи. Смилова несумісність складових частин оксиморону становить основу експресивного ефекту: алогізм підкреслює, що гріх є джерелом задоволення для його носія. Оксиморон відсилає до поняття справедливості, яке викликає у читача суперечливі почуття.

4. Фрейм ЗАПАХ. ГРІХУ приписуються ознаки фізіоморфного характеру. Саме на підставі одоративних відчуттів сформувалася гештальтна метафора гріха як речовини, що має специфічний запах, який аналогізується із запахом поту. Прикладом сказаного може бути фрагмент, у якому репрезентується уявлення про привабливий запах поту (британські вчені встановили, що при виборі свого партнера людина вибирає запах його поту): *Воно [тіло] пахло гріхом, найжаданішим і найсолодшим, перед яким не встояти навіть йому, побожному синові християнському* (В. Базів). Позитивна оцінка цієї метафори підсилюється квалітативами, репрезентованими прикметниками *найжаданіший* і *найсолодший*. В іншому фрагменті гріх асоціюється з неприємним запахом поту, на що вказують неоднорідні означення: *проякля гріхом та надлюче з негативною оцінною семою ‘дуже поганий’*: *Музика дає тобі шанс порятувати бодай півнігтя свого наскрізь просяклого гріхом надлючого тіла* (Ю. Андрухович).

5. Фрейм РАДІАЦІЯ. Аналогія між гріхом і радіацією розкривається через категорію потенційної небезпеки. Таке перенесення ґрунтується на уподібненні сценаріїв: *гріхопадіння* – це порушен-

ня першими людьми Божих заповітів, що призвело до всезагальної гріховності людства, *радіація* – випромінювання, яке швидко поширюється в просторі й у великих дозах завдає непоправної шкоди здоров'ю людей: *Десятки хрестів, вирваних ураганом природного гніву, попливли вниз за течією, щоб у пониззі кинути духовний якор в неозорих просторах цієї благословенної землі, зараженої радіацією гріхопадіння* (В. Базів). Щоб передати наслідки радянської атеїзації, письменник використовує також предикат, виражений дієприкметником *заражена*, що стосується локатива *земля*. Метафоричне перенесення фізичних характеристик речовини на ознаку гріха формує метафору *радіація гріхопадіння*, утворену за моделлю керування. При цьому відмінок іменника *радіація* буде базисним, а приіменний відмінок *гріхопадіння* – ознаковим. На думку автора, закриття церков, знищення релігійних символів (хрестів, дзвонів, ікон) – це смертельно небезпечні дії, аналогічні недбалому поводженню зі штучно створеними джерелами іонізуючого випромінювання, які спричиняють загрозу самому існуванню української нації.

Опис ситуації, коли іменник *гріх* означає іменник *чорнобиль*, відсилає до уподібнення відходу людини від етичних та духовних цінностей до техногенної аварії на Чорнобильській атомній електростанції, що призвела до масштабної соціально-екологічної руйнації: *Чи був би цей світ донині, чи його спопелили б чорнобилі людських гріхів уже давним-давно?* (В. Базів). Метафора сформована шляхом перенесення інформації про небезпеку з донорської зони ТЕХНОГЕННА КАТАСТРОФА, яку символізує Чорнобиль, до реципієнтної зони ГРІХ. Метафоризація образу гріха здійснюється також за допомогою предиката *спопелити*, у семантиці якого присутня сема 'повністю', яка вказує на ступінь і міру вияву ознаки дії.

6. Фрейм КРОВ. Основна прототипічна ознака крові – червоний колір. Колористика крові стає базовою при метафоричній характеристиці гріха, вказуючи на його тяжкість: *Хто після цього не простить йому кривавих гріхів і зрад* (Л. Іванченко); *30-го березня 1931-го року ця невгамовна сорокарічна жінка дістала зі столу свій наградний чекистський маузер і самотійно здійснила акт розплати*

за свої численні криваві гріхи і зради, вистрілюючи з нього прямо у свій висок <...> (В. Марценюк). Таким чином, метафора *криваві гріхи* репрезентує знищення людей, вбивство, війну, страждання. Кров у цих фрагментах корелює з мінорним забарвленням лексеми *зрада* і підсилює негативний емоційно-оцінний модус гріха.

У результаті проведеного дослідження можна відзначити, що метафори, які виникли в рамках смислового поля „речовина”, є значущими при концептуалізації ГРІХА в українській мовній картині світу. Названі метафори представлені шістьма фреймами – БРУД, ЇЖА, ВОДА, ЗАПАХ, РАДІАЦІЯ, КРОВ. Підставою метафоризації послугували прототипічні властивості названих речовин – зайве, непотрібне, позбавлене цінності, фізіологічна потреба, смакові якості, шкідливість для здоров'я людини, небезпека, колір. Більшість метафор має яскраво виражений оцінний характер. Подальші дослідження специфіки метафор, які концептуалізують ГРІХ на різних етапах розвитку української мовної картини світу із залученням корпусу різножанрових текстів, мають значні наукові перспективи.

Список використаних джерел та літератури

1. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов : В 3 т. / А. Н. Афанасьев. – М. : Современный писатель, 1995. – Т. 1. – 800 с.
2. Вдовиченко Н. В. Вербалізація морально-етичних концептів в українській мовній картині світу : Дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – укр. мова / Н. В. Вдовиченко. – Одеса, 2015. – 217 с.
3. Демешкина Т. А. Концепт чистоты по данным среднеобских словарей / Т. А. Демешкина // Наука и образование: Мат. Всерос. науч. конф. (12–13 апр. 2002г.). – Белово, 2002. – С. 49–55. URL: http://www.belovo.ru/conferens/conferens_03/SEK3.html
4. Етимологічний словник української мови: В 7-и т. – К. : Наук. думка, 1982–2012. (ЕСУМ).
5. Кононенко В. І. Мова у контексті культури / В. І. Кононенко. – К. ; Ів.-Фр. : Плай, 2008. – 392 с.

6. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 256 с.
7. Словник української мови : У 11-ти т. – Київ : Наук. думка, 1970–1980. (СУМ).
8. Трессидер Дж. Словарь символов / Дж. Трессидер. – М. : ФАИР – ПРЕСС, 2001. – 448 с. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/JekTresidder/78.php/
9. Kittay, E., Lehrer, A. Semantic field and the structure of metaphor / E. Kittay, A. Lehrer // *Studies in language*. – № 5. – 1981. – P. 31–63.

References

1. Afanas'ev A. N. Poeticheskie vozzreniya slavyan na prirodu: Opyt sravnitel'nogo izucheniya slavyanskikh predaniy i verovaniy v svyazi s mificheskimi skazaniyami drugikh rodstvennykh narodov : V 3 t. / A. N. Afanas'ev. – М. : Sovremennyy pisatel', 1995. – Т. 1. – 800 p.
2. Vdovychenko N. V. Verbalizatsiya moral'no-etychnykh kontseptiv v ukrayins'kii movnii kartyni svitu : Dys. ... kand. filol. nauk : spets. 10.02.01 – ukr. mova / N. V. Vdovychenko. – Odesa, 2015. – 217 p.
3. Demeshkina T. A. Kontsept chistoty po dannym sredneobskikh slovarey / T. A. Demeshkina // *Nauka i obrazovanie: Mat. Vseros. nauch. konf. (12–13 apr. 2002g.)*. – Belovo, 2002. – P. 49–55. URL: http://www.belovo.ru/conferens/conferens_03/SEK3.html
4. Etymolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy: V 7-y t. – K. : Nauk. dumka, 1982–2012.
5. Kononenko V. I. Mova u konteksti kul'tury / V. I. Kononenko. – K. ; Iv.-Fr. : Play, 2008. – 392 p.
6. Lakoff Dzh. Metafory, kotorymi my zhivem / Dzh. Lakoff, M. Dzhonson. – М. : Izd-vo LKI, 2008. – 256 p.
7. Slovnyk ukrayins'koyi movy : U 11-ty t. – Kyiv : Nauk. dumka, 1970–1980.
8. Tressider Dzh. Slovar' simvolov / Dzh. Tressider. – М. : FAIR – PRESS, 2001. – 448 p. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/JekTresidder/78.php/
9. Kittay, E., Lehrer, A. Semantic field and the structure of metaphor / E. Kittay, A. Lehrer // *Studies in language*. – № 5. – 1981. – P. 31–63.

Н. В. Вдовиченко

МЕТАФОРА ВЕЩЕСТВА КАК СПОСОБ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ГРЕХА В УКРАИНСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

В данной статье рассматривается специфика метафор, репрезентирующих концепт ГРЕХ в украинской языковой картине мира. Объектом анализа являются метафоры с исходной субсферой вещества. В процессе исследования мы использовали методику анализа, которая включает характеристику сферы-источника (вещества) и сферы-мишени (греха), определили фреймы, относящиеся к данной модели, рассмотрели особенности каждого вида вещества, его прототипические признаки. Материалом исследования послужили украинские фразеологизмы, паремии и тексты современной украинской прозы.

Ключевые слова: концептуальная метафора, концепт, когнитивная модель, фрейм, концептуализация, украинская языковая картина мира, грех.

N. V. Vdovychenko,

Candidate of Philology,

Associate Professor of Applied Linguistics Department

Odesa I. I. Mechnykov National University,

24 / 26, Frantsuzky Blvd., Odesa, 65058, Ukraine,

tel.: 04868562,

vdovichenkonata2010@mail.ru

METAPHORS OF SUBSTANCE AS MEANS OF CONCEPTUALIZING SIN IN UKRAINIAN LINGUISTIC WORLD IMAGE

Summary

This article studies linguistic means of the specific character of metaphors representing the concept of SIN in the Ukrainian linguistic world. The role of the area of SUBSTANCE as a source of metaphorical concept of SIN is described.

Features of each type of substance, its prototypical aspects are considered; the grounds for the comparison of the given substances with sin are established. The research is based on the analysis of texts in the Ukrainian phraseology, proverbs, XX–XXI century prose. The metaphorical model SIN – SUBSTANCE is represented by six frames – MUD, FOOD, WATER, SMELL, RADIATION, BLOOD. Metaphorization is based on prototypical properties of these substances – uselessness, physiological need, taste qualities, health damage, danger, colour. Most metaphors have evaluation.

Key words: conceptual metaphor, concept, cognitive model frame, conceptualization, Ukrainian linguistic world image, sin.

Надійшла до редакції 25.06.2017 р.